

Коkun О.М. Життєве та професійне самоздійснення як предмет дослідження сучасної психології / О.М. Коkun // Практична психологія та соціальна робота. - 2013. - № 9. - С. 1 - 5.

ЖИТТЄВЕ ТА ПРОФЕСІЙНЕ САМОЗДІЙСНЕННЯ ЯК ПРЕДМЕТ ДОСЛІДЖЕННЯ СУЧАСНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Коkun О.М.

*Завідувач лабораторії вікової психофізіології
Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України,
доктор психологічних наук, професор*

Актуальність та загальна постановка проблеми самоздійснення

Сучасними дослідниками справедливо відзначається, що тенденції розвитку світового суспільства зумовлюють істотне посилення уваги до проблеми інноваційного (перетворювального) потенціалу людини, який розглядається як по відношенню до навколишньої дійсності, так і до її самої себе [7], [10], [12].

С.М. Панченко справедливо наголошує, що проблема самоздійснення є значущою для кожної дорослої людини, здатної бажати та домагатися цілей, усвідомлювати та відстоювати свою індивідуальність. І чим глибше вона усвідомлює себе особистістю, внутрішньо вільною, самостійно мислячою, відповідальною за свої вчинки, включеною у культуру людиною, тим гостріше переживає відсутність можливості здійснити себе у житті. Саме стиль життя, націлений на самоздійснення зумовлює розкриття людиною своїх потенційних можливостей [15]. Деякі автори ([3]) розглядають самоздійснення в якості найвищого життєвого завдання людини в онтогенезі.

Саме у досягненні людиною життєвих цілей, реалізації життя як власного проекту полягає неklasичне розуміння регуляції людиною власної поведінки в умовах життєдіяльності. Слідом за "відкриттям" психологічною наукою саморегуляції як сутності процесу будівництва суб'єктом власного життя, в неklasичну науку "приходять" такі феномени як самоактуалізація і самореалізація, основу яких становить така необхідність і (або) можливість взаємодії людини і світу, в якій ініціатива взаємодії належить людині як суб'єкту життєбудови і життєдіяльності [10].

І.О. Логінова підкреслює, що перехід в науці від неklасики до постнеklасики позначений антропологізацією – об'єктивною тенденцією руху науки до цілісного (системного) розуміння людини як предмета психологічного дослідження. Авторка відзначає, що, зокрема, у російській науці цей перехід конституюють антропологічні побудови О.Г. Асмолова, В.І. Слободчикова, "диференціальна антропологія" Д.О. Леонтьєва, "системна антропологія" В.Є. Ключко. У цьому переході практично вирішується задача, поставлена О.М. Леонтьєвим в 1975 році – "повернути цілісну людину" в психологію [10]. Такий контекст розгляду становлення багатовимірного простору життя виявляється підставою для зростання суверенності людини, яка дозволяє їй самостійно виявляти в світі то поле докладання власних зусиль, яке відповідає її зростаючим можливостям [7].

Сучасне суспільство пропонує безмежні можливості для розвитку людини та її реалізації в різних областях діяльності. Але пропоновані суспільством можливості одночасно ставлять людину і перед необхідністю постійного вибору, перед необхідністю приймати рішення в складних питаннях, перед проблемою пошуку свого місця в житті і пошуку стратегій здійснення себе. Можливість ефективно вирішувати ці питання безпосередньо пов'язана з самою особистістю, з можливістю реалізації потенційних можливостей, з визначенням своїх бажань, з ресурсним потенціалом, що забезпечує процес самоздійснення [2].

Як вказує О.А. Лукіна, різні аспекти проблеми самоздійснення вже отримали достатньо широке висвітлення, як у спеціальній, так і філософській літературі у контексті розгляду таких явищ як самоактуалізація, особистісне зростання, особистісна майстерність, самореалізація, самотрансценденція, самоствердження, особистісне самоздійснення, самосвідомість, розвиток потенціалу, досягнення акме, життєвий шлях особистості, життєві сценарії, суб'єктна активність, смисложиттєві орієнтації, стиль і сенс життя, життєвий світ, онтологічні питання буття. Однак розмаїття підходів призвело й до багатьох суперечностей. До теперішнього часу не склалося єдиного визначення терміна «самоздійснення». Часто, під даним терміном розуміють зовсім різні феномени, або одні й ті ж феномени позначають різними термінами (наприклад, терміни "самоактуалізація" і "самореалізація" одні використовують як синоніми, інші говорять про їх принципову відмінність). Ще однією особливістю вивчення процесу самоздійснення стало його виділення як самої, "наднормативної" активності людини на противагу адаптації, але не було проведено розмежування різних форм її (активності) проявів (тобто способів самоздійснення). І, нарешті, практично не представлено досліджень, присвячених диференційному аналізу процесу самоздійснення [11].

Авторка підкреслює, що недостатня вивченість проблеми самоздійснення зумовлює актуальність експериментального вивчення питань взаємозв'язку способів самоздійснення з віковими та особистісними особливостями людини, ролі мотиваційно-смислових, особистісних, біографічних чинників самоздійснення в контексті вікового розвитку, особливостей індивідуально-типологічних варіантів самоздійснення [11].

На нашу думку, сенсожиттєві проблеми, як то самоздійснення, по справжньому можна ставити лише в контексті широких уявлень про Всесвіт, Світ, людську природу, призначення Людини.

Аналіз змісту поняття особистісного самоздійснення

І.О. Логінова зазначає, що навіть взяті разом (як сукупність або навіть "система") такі усталені поняття як самореалізація, самоактуалізація, самодетермінація, самовизначення, самоідентичність і т.ін., не перекривають ті референти, які стоять за поняттям "життєве самоздійснення", оскільки воно орієнтоване на сутність людини, її ноетичний, духовний вимір. На думку авторки це поняття носить полідисциплінарний характер і є гранично загальною категорією, що розкривається через сукупність всіх названих понять [10].

Й на думку С.Д. Максименка, хоча поняття самоздійснення близьке за змістом до понять самореалізації або самоактуалізації, але самореалізація є ли-

ше *моментом* самоздійснення [12]. А.М. Большакова також вважає термін "самоздійснення" узагальнюючим поняттям щодо різних категорій, які описують рух самості на життєвому шляху [3].

Еквівалентом поняття самоздійснення у англomовній науковій літературі вважається термін «self-fulfillment». А. Gewirth також вказує, що самореалізація та самоактуалізація є його синонімами. Однак, при цьому, обґрунтовує й наявність між ними чотирьох суттєвих відмінностей, які роблять цей термін порівняно істотно глибшим [20]. В зарубіжних психологічних і філософських словниках термін "self-fulfillment" найчастіше як кінцевий результат самореалізації, повна реалізація можливостей особистості [2].

І.О. Логінова вказує, що згідно поглядів переважної більшості зарубіжних і вітчизняних психологів, що належать до різних психологічних шкіл, самоздійснення є процесом реалізації людиною своїх потреб і можливостей. В світлі принципів системної антропології життєве самоздійснення виступає як "самопрокладання шляху", в основі якого лежить уявлення про саморух життя як особливий тип переходу можливості в дійсність, адекватний саморозвиток людини як представника життя в її вищій (свідомій) формі [10].

М.К. Мамардашвілі розуміє самоздійснення як шлях такого проходження життя, в результаті якого людина "приходить до себе" і реалізує себе [13].

За одним із найбільш авторитетних дослідників, що нині займаються вивченням проблеми самоздійснення, В.Є. Клочком, *життєве самоздійснення* являє собою тенденцію переведення власних можливостей у дійсність у різних життєвих сферах і одночасно процесом, що заснований на перетворенні людського потенціалу в потенції, тобто, в сили, що виводять людину за межі її наявного буття в тих точках, секторах, сегментах життєвого світу, в яких середовище, що оточує людину, відповідає її можливостям і сигналізує про це появою нових (ціннісно-сміслових) вимірів [7].

Найбільш відомий сучасний зарубіжний дослідник проблеми А. Gewirth досить стисло визначає самоздійснення ("self-fulfillment") як переведення у дійсність найглибших бажань людини або найгідніших здібностей. Він зазначає, що пошук гідного людського життя є пошуком самоздійснення [20].

Нині науковці вже відійшли від статичного, "підсумкового" розуміння самоздійснення Ch. Buler, яка розглядала його як підсумок життєвого шляху, коли цінності і прагнення людини усвідомлено або неусвідомлено дістали адекватну реалізацію [19]. Самоздійснення є одночасно і процесом (рухом людини до своїх сутнісних, істинних начал), і результатом (буття істини й істина буття) [17].

І.О. Логінова особливо виділяє процесуально-змістовний аспект поняття самоздійснення, який не зводиться до "розвитку" як процесу появи "незворотних новоутворень", але розкривається через "становлення" – прогресивне ускладнення системної організації людини в ході життя до тих пір, поки не вступають в дію чинники, що природним чином обмежують її життя в фізичному плані, або обривають його в процесі несумісних з життям зовнішніх впливів, чи виявляються при відмові людини "сказати життю "Так".

Так за процесом життєвого самоздійснення людини виявляється просторо-часова розгортка реального буття людини, в якій вона конституює себе як суб'єкта, що активно здійснює переклад властивих їй можливостей у дійсність. В результаті цього переходу відбувається не тільки подальший розвиток можливостей, але і становлення (формування, відкриття для себе) унікального простору, названого В.Є. Ключком "багатовимірним простором життя".

На думку авторки, простір життєвого самоздійснення людини можна представити як суміщений континуум "часу-місця" відносин людини зі світом, що безперервно змінюються, в якому потік змін виступає умовою збереження рухливої стійкості людини як психологічної системи, забезпечуючи тим самим можливість реалізації проекту життя [10].

Самоздійснення з процесуального боку є пріоритетною зміною глибини цілісного особистісно-діяльнісного стану людини, у ході котрого саморозкривається, поновлюється і вдосконалюється її духовна сутність: розширюється сфера відносин до різних сторін буття і досягаються вищі плани буття. Процесуально самоздійснення виступає як творчість і форма екзистенційного розкриття людини [18].

І ще, на нашу думку, дуже важливий аспект сучасного розуміння науковцями сутності самоздійснення – це його безупинність.

Відзначається [5], що у межах синергетичного підходу, поняття "самоздійснення" виступає не як результат життєвого шляху, не як процес, який реалізує цей шлях, а як "постійний рух у бік ускладнення" [8], "нарощування себе" [13], що саме життя стає щохвилинним самоздійсненням, яке утримує життєву транспективу [7].

Підкреслюється, що оскільки життєве самоздійснення людини є безперервним "нарощуванням" власної цілісності й складності, яке ніколи не може бути повністю реалізованим, то основною його характеристикою виступає дефіцитарність у відносинах між образом світу і способом життя людини. Життя не може розгортатися в ситуації гармонійного співіснування образу світу і способу життя, яка призводить до вмирання системи – їй не до чого більше прагнути. Не відчуваючи такого дефіциту людина приходить у стан "смертельно небезпечної" рівноваги: психологічна система втрачає вектор свого руху і ставиться на межу деструкції [10].

Так і С.Д. Максименко наголошує, що в абсолютно унікальному акті здійснення (втілення дійсної природи людини в твір, продукт) розв'язується сполучальна конфліктна суперечлива єдність сутності і існування особистості [12].

Різні форми самоздійснення супроводжуються різним рівнем вираженості прагнення до особистісного росту і розвитку, утворюючи індивідуально-типологічні варіанти самоздійснення, які розрізняються в більшому ступені особистісними властивостями, характеристиками мотиваційно-потребової сфери та установками особистості на себе, ніж віково-статевими особливостями [11].

Далі спробуємо виокремити змістові для самоздійснення ознаки із таких близьких до нього понять як самоактуалізація та самореалізація.

Самоактуалізація у науковій літературі розуміється достатньо широко: як прагнення людини до найповнішого виявлення і розвитку своїх особистісних можливостей, безперервна реалізація потенційних можливостей, здібностей і талантів, як звершення своєї місії, або покликання, долі і т. п., як більш повне пізнання і прийняття своєї власної початкової природи, як невинне прагнення до єдності, інтеграції, або внутрішньої синергії особистості. За А. Маслоу, самоактуалізація є найвищою потребою людини, відповідно до "піраміди потреб".

У такому близькому за змістом понятті як самореалізація особистості С.І. Кудінов виділяє такі дві основні форми як зовнішня та внутрішня. Зовнішня спрямована на самовираження індивіда в різних сферах життєдіяльності: професії, творчості, спорті, мистецтві, навчанні, політичній та громадській діяльності та ін. Внутрішня забезпечує самовдосконалення людини у фізичному, інтелектуальному, естетичному, моральному та духовному аспектах.

Також автор виокремлює три види проявів самореалізації особистості:

1) діяльна самореалізація характеризується самовираженням суб'єкта в різних видах діяльності і забезпечує високий рівень професійної компетенції; причому діяльність не обов'язково пов'язана з офіційною професією (це може бути аматорський спорт, художня творчість, навчання тощо);

2) соціальна самореалізація пов'язана з виконанням гуманітарної місії, суспільно-господарської, суспільно-політичної, суспільно-педагогічної або будь-якої іншої суспільно-корисної діяльності;

3) особистісна самореалізація сприяє духовному зростанню людини, забезпечуючи розвиток особистісного потенціалу: відповідальності, допитливості, товариськості, працьовитості, наполегливості, ініціативності, ерудиції, креативності, моральності тощо [9].

На основі проведеного аналізу, вважаємо за доцільне підкреслити й дві принципові відмінності самоздійснення та самоактуалізації/самореалізації.

Так А.М. Большакова вказує, що самореалізація та досягнення важливих життєвих цілей можуть мати негативні ефекти, такі як криза смисловтрати, нудьга, спустошеність, відчуження, ангедонія, зупинка в особистісному та професійному зростанні, особистісне вигоряння, відсутність життєвих прагнень та планів, низький рівень мотивованості, активності, насиченості життя яскравими переживаннями та ін. Крім того, за авторкою, фактором психічного неблагополуччя може бути не тільки переживання вичерпаності власних ресурсів після досягнення значних життєвих успіхів, а й незадоволення людини самим перебігом процесу самореалізації та оцінкою досягнутих результатів [3].

В протизагаду цьому, як впливає із вищепроведеного аналізу змісту поняття самоздійснення, воно позбавлено подібних вад, оскільки є *безупинним* процесом взаємодії особистості та мінливого й до кінця не пізнаного світу.

Так само, часто підкреслюється, що "справжня" самоактуалізація передбачає наявність сприятливих соціально-історичних умов. "Справжнє" ж самоздійснення, на нашу думку, ніяких особливих умов не потребує і її сенс полягає в тому, що людина знаходить можливості самоздійснення доступними їй способами у будь-яких умовах, що випали на її долю.

Останнє досить тісно співвідноситься із розумінням К.А. Абульханові-Славської індивідуальної неповторності стратегії життя як принципової, реалізованої в різних життєвих умовах, обставинах здатності особистості до поєднання своєї індивідуальності з умовами життя, до її відтворення та розвитку. Авторка підкреслює, що для кожної особистості (відповідно до її індивідуальності) характерний свій, неповторний (унікальний) спосіб життя, спосіб її структурування, організації, з одного боку, і оцінювання, осмислення – з іншого [1].

Отже, на основі проведеного аналізу, виділимо основні змістовні характеристики феномену особистісного самоздійснення (його сутність, ознаки та форми).

Особистісне самоздійснення можна визначити як свідомий саморозвиток людини, в процесі якого розкриваються її потенційні можливості у різних життєвих сферах, результатом чого є постійне досягнення особистісно та соціально значущих ефектів, формування власного "простору життя".

Основними *ознаками* особистісного самоздійснення є такі:

- наявність у людини власного проекту (стратегії) життя та твердого наміру його реалізації;
- наявність вираженої потреби у самовдосконаленні;
- досягнення людиною поставлених життєвих цілей та розкриття її особистісного потенціалу;
- визнання особистісних досягнень людини соціальним оточенням;
- безупинність – постійна постановка нових цілей відповідно до адекватно визначеного поля докладання власних зусиль та зростаючих можливостей людини;
- наявність специфічно-суперечливого стану, в якому, з одного боку поєднана задоволеність від наявних життєво-особистісних досягнень, а з іншого – дефіцитарність у їх оцінці (бачення недосконалості вже досягнутого, що зумовлює бажання зробити його краще, креативніше тощо).

Самоздійснення може відбуватися у двох загальних *формах (способах)*:

- зовнішній (досягнення соціально значущих ефектів в різних сферах життєдіяльності: професії, творчості, спорті, мистецтві, навчанні, політичній та громадській діяльності тощо);
- внутрішній (самовдосконалення людини у фізичному, інтелектуальному, естетичному, моральному, духовному та професійному аспектах).

При цьому, зовнішня форма самоздійснення неможлива без внутрішньої.

Визначення змістовних характеристик поняття професійного самоздійснення

Проведений аналіз свідчить, що на сьогоднішній день існує обмаль досліджень феномену особистісного (життєвого) *самоздійснення* особистості, спрямованих на визначення його сутності, як системного явища вищого порядку стосовно близьких за значенням термінів (самореалізація, самоактуалізація, саморозвиток та ін.). Досліджень ж феномену *професійного самоздійснення*, яке є однією із найважливіших складових, а для більшості людей й основною формою особистісного самоздійснення, взагалі, ще не здійснювалось.

Перспективність подібних досліджень зумовлена постійним прискоренням науково-технічного прогресу та характерними для сучасного етапу розвитку світового суспільства швидкими економічними, соціальними та духовними перетвореннями. Подібні дослідження мають допомогти створити для фахівців різних професій стійкі смисложиттєві орієнтири у мінливому світі, особистісний сенс професійної самореалізації.

Професійне самоздійснення нами розуміється як одна із найважливіших форм життєвого самоздійснення, яка характеризується високим рівнем розкриття особистісного потенціалу фахівця у обраній професії, розвитком його здібностей, взаємопоєднанням із професією, повсякчасною затребуваністю його професійної кваліфікації, широким використанням його професійного досвіду та здобутків іншими фахівцями.

На основі вищепроведеного аналізу, а також аналізу провідних фахівців в галузі психології праці [4], [6], [14], [15] можна виділити такі *ознаки професійного самоздійснення*:

- наявність у фахівця вираженої потреби у постійному професійному вдосконаленні та проекту власного професійного розвитку;
- високий рівень розкриття особистісного потенціалу та здібностей фахівця у певній професії,
- досягнення фахівцем поставлених професійних цілей, переважаюча задоволеність власними професійними досягненнями;
- визнання досягнень фахівця професійним співтовариством, широке використання його професійного досвіду та здобутків;
- безупинність – постійна постановка та досягнення нових професійних цілей;
- високий рівень творчості при здійсненні професійної діяльності;
- формування власного "життєвого-професійно простору".

Отже, можна розуміти самоздійснення (у тому числі і професійне), і як мету, і як перспективу, і як процес, і як потребу, і як результат.

Як і щодо особистісного (життєвого) самоздійснення, можна припустити й щодо професійного наявність в нього двох взаємопов'язаних загальних *форм (способів)*:

- зовнішньо-професійний (досягнення значущих здобутків у різних аспектах професійної діяльності);
- внутрішньо-професійний (професійне самовдосконалення, спрямоване на підвищення професійної компетентності та розвиток професійно-важливих якостей).

Більш докладне диференціювання названих форм професійного самоздійснення, на наш погляд, можливе лише на підставі емпіричних досліджень. Теж саме можна сказати й щодо таких характеристик професійного самоздійснення як класифікація його за рівнями (ступенями) вираженості та стадіями.

Таким чином, можна виділити 10 ознак професійного самоздійснення:

1. *Внутрішньо-професійні:*

1.1. Потреба у професійному вдосконаленні.

- 1.2. Наявність проекту власного професійного розвитку.
- 1.3. Переважаюче задоволення власними професійними досягненнями.
- 1.4. Постійна постановка нових професійних цілей.
- 1.5. Формування власного «життєво-професійного простору».

2. *Зовнішньо-професійні:*

- 2.1. Досягнення поставлених професійних цілей.
- 2.2. Визнання досягнень фахівця професійним співтовариством.
- 2.3. Використання професійного досвіду та здобутків іншими фахівцями.
- 2.4. Розкриття особистісного потенціалу і здібностей у професії.
- 2.5. Вияв високого рівня творчості у професійній діяльності.

Явище професійного самоздійснення можливо розглядати як у абсолютному плані (співвідносячи його рівень у певного фахівця із якимось загальними критеріями), так і у відносному, який відображає ступінь реалізації особистісно-професійного потенціалу певного фахівця відносно його індивідуальних можливостей.

Стосовно стадій, то можна припустити, що професійне самоздійснення може відбуватися на різних стадіях професійного становлення, природно що відрізняючись на кожній з них своїми якісними та кількісними характеристиками. Тому для емпіричних досліджень за робочу періодизацію професійного самоздійснення можна взяти періодизацію професійного становлення особистості, запропоновану Е.Ф. Зеєром [4], починаючи із стадії професійної підготовки (далі стадії первинної й вторинної професіоналізації та професійної майстерності). Так, наприклад, у багатьох вчителів самоздійснення низьке, що зумовлено не зовсім вірним вибором професії, порівняно невисокими заробітками та невисоким соціальним статусом професії. Разом із тим, у деяких вчителів воно достатньо високе – вони знайшли у професії покликання, і внаслідок цього, часто отримують не тільки моральне задоволення від неї, але й достатню матеріальну винагороду (наприклад, через репетиторство).

Висновки. Отже, здійснений аналіз сучасних наукових уявлень щодо сутності феноменів особистісного та професійного самоздійснення людини надав можливість визначити їх зміст та сутнісні ознаки.

Особистісне самоздійснення являє собою свідомий саморозвиток людини, в процесі якого розкриваються її потенційні можливості у різних життєвих сферах, результатом чого є постійне досягнення особистісно та соціально значущих ефектів, формування власного "простору життя".

Однією із найважливіших форм життєвого самоздійснення є *професійне самоздійснення*, яке характеризується високим рівнем розкриття особистісного потенціалу фахівця у обраній професії, розвитком його здібностей, взаємопоєднанням із професією, повсякчасною затребуваністю його професійної кваліфікації, широким використанням його професійного досвіду та здобутків іншими фахівцями.

Професійне самоздійснення відбувається через два взаємопов'язаних способи: зовнішньо-професійний (досягнення значущих здобутків у різних аспектах професійної діяльності) та внутрішньо-професійний (професійне самовдос-

коналення, спрямоване на підвищення професійної компетентності та розвиток професійно-важливих якостей).

У професійному самоздійсненні можна виділити 10 основних ознак:

1) внутрішньо професійні (потреба у професійному вдосконаленні, наявність проекту власного професійного розвитку, переважаюче задоволення власними професійними досягненнями, постійна постановка нових професійних цілей, формування власного "життєво-професійного простору");

2) зовнішньо професійні (досягнення поставлених професійних цілей, визнання досягнень фахівця професійним співтовариством; використання професійного досвіду та здобутків іншими фахівцями, розкриття особистісного потенціалу і здібностей у професії, вияв високого рівня творчості у професійній діяльності).

У **найближчій перспективі** ми плануємо здійснити емпіричні дослідження, спрямовані на визначення закономірностей та чинників професійного самоздійснення фахівців різних професій.

Література

1. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни / К.А. Абульханова-Славская. - М.: Мысль, 1991. - 299 с.
2. Алонцева А.И. Самоосуществление личности в юношеском возрасте / А.И. Алонцева // Вектор науки ТГУ. - 2011- № 3(6). – С. 23 – 25.
3. Большакова А.М. Особистісна реалізованість людини в онтогенезі: автореф. дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.07 / А.М. Большакова ; Класич. приват. ун-т. — Запоріжжя, 2011. — 36 с.
4. Зеер Э.Ф. Психология профессий: Учебн. пособие / Э.Ф. Зеер. – 3–е изд., перераб. и доп. – М.: Академический Проект, Фонд «Мир», 2005. – 336 с.
5. Казакова Т.В. Синергетический подход к проблеме самоосуществления человека / Т.В. Казакова, Г.А Паркайкина // Успехи современного естествознания. – 2008. – № 5 – С. 24-26
6. Климов Е.А. Психология профессионала / Е.А. Климов. – М.: Изд-во "Институт практической психологии"; Воронеж: НПО "МОДЭК". – 1996. – 400 с.
7. Ключко В.Е. Самоорганизация в психологических системах: проблемы становления ментального пространства личности (введение в транспективный анализ) / В.Е. Ключко. – Томск: Томский государственный университет, 2005. – 174 с.
8. Ключко В. Е. Самореализация личности: системный взгляд / В.Е. Ключко, Э.В. Галажинский / под ред. Г. В. Залевского. - Томск: Изд-во Томского государственного университета, 1999. - 154 с.
9. Кудинов С.И. Самореализация как системное психологическое образование [Электронный ресурс] / С.И. Кудинов // Relga: Научно-культурологический журнал. – №16 (161). – Режим доступа: <http://http://www.relga.ru/Environ/WebObjects/tgu-www.woa/wa/Main?textid=2092&level1=main&level2=articles>
10. Логинова И.О. Психология жизненного самоосуществления: Монография / И.О.Логинова. – М.: Изд-во СГУ, 2009. – 279 с.
11. Лукина Е.А. Особенности самоосуществления человека в разные периоды взрослости : Дис. ... канд. психол. наук : 19.00.13 / Е.А. Лукина. - СПб., 2006 - 258 с.
12. Максименко С.Д. Генеза здійснення особистості / С.Д. Максименко. - К.: ТОВ "КММ", 2006. - 240 с.
13. Мамардашвили М.К. Психологическая топология пути / М.К. Мамардашвили. – СПб.: Изд-во Русского Христианского гуманитарного института, 1997. – 570 с.
14. Маркова А.К. Психология профессионализма / А.К. Маркова. – М.: "Знание", 1996. – 308 с.

15. Панченко С.М. Активізація самоздійснення особистості у контексті самоорганізації дорослої людини / С.М. Панченко // Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В.О. Сухомлинського : збірник наукових праць. серія «психологічні науки» / за ред. С. Д. Максименка, Н. О. Євдокимової. – Т. 2. – Вип. 7. – Миколаїв : МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2011. – С. 222 – 226.
16. Поваренков Ю.П. Системогенетическая концепция профессионального становления человека / Ю.П. Поваренков // Идея системности в современной психологии / Под ред. В.А. Барабанщикова. – М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2005. – С. 360 – 384.
17. Селезнёва Е.В. Самоосуществление как акмеологическая категория / Е.В. Селезнёва // Мир психологии. – 2007. – № 1. – С. 192-203.
18. Шугуров М.В. Социальный конфликт и самоосуществление личности / Шугуров М.В. - Саратов : Изд-во Саратов. гос. акад. права, 1992. - 242 с.
19. Buhler Ch. Zur Psychologie des menschelischen Lebenslaufes / Ch. Buhler. – Psychol. Rusich, 1957. – № 1.
20. Gewirth A. Self-Fulfillment / A. Gewirth. – Princeton, NJ.: Princeton University Press, 2009. – 235 p.